فياض لطيف

شيخ اياز جي شاعريءَ تي متقدمين جا اثر

Abstract

THE INFLUENCE OF SENIORS ON POETRY OF SHAIKH AYAZ

The birth of Shaikh Ayaz is certainly a 20th century miracle in Sindhi poetry and prose. He not only brought a major change with his authoritative thoughts and expressions but also bestowed a new life on Sindhi literature. He is a great intellectual asset of the Subcontinent. He introduced new diction, themes, characters, rhythms, intellect and exclusive inner and objective images in his poetry. Ayaz articulated the real feelings of common Sindhi folks and brought to light the social wreckage of their society to renovate their etho-national idientity, irrespective of the cultural, lingual and religious partialities.

Shaikh Ayaz was inspired by many of his home land poets like Qazi Qadan, Shah Kareem, Shah Latif, Sami, Sachal and many other scholars, artists and mystics, as Shah Hussain, Bulla Shah, Rumi, Hafiz, Umer Khayyam, Kabeer, Galib, Miraan etc. Along with them, there is long list of western poets and writers who have been Ayaz's inspiration. In this paper, a comparative study of Shaikh Ayazs' poetry with other eastern and western poets is discussed with references to prove that though Ayaz is inspired by the classical as well as modern poets, intellectuals and artists, he has his own individual intellect and fragrance in his poetry and prose.

شاعرن ۽ فنڪارن جي دنيا بہ انهن جي دل جيان وشال ۽ پکين وانگر آزاد ٿيندي آهي ۽ انهن جا خيال ۽ احساس، جذبا ۽ جولان، تخيل جي پَرن تي بنا ڪنهن جهل پل جي ساري سنسار ۾ پرواز ڪندا رهندا آهن. جيئن پکين جي اُڏام جو آڪاش وسيع هوندو آهي، ڪابہ سرحد، ڪابہ پابندي سندن راهن ۽ رستن ۾ رڪاوٽ نہ بڻجي سگهندي آهي، ائين ئي شاعرن ۽ قلمڪارن جون سوچون، خواب ۽ خوبصورتيون بہ آزاد ٿينديون آهن. انهن جي آواز ۽ احساس جي خوشبوءِ کي ڪابہ سرحد روڪي نہ سگهندي آهي ۽ اها بنا ڪنهن مت ڀيد جي هر ان فرد تائين پهچندي آهي، جنهن جو روح لطيف فنن جي رنگن ۽ راحتن جو ڳولائو هوندو آهي. اياز جو فن ۽ فڪر بہ اهڙين خوبين سان ٽمٽار آهي.

شيخ اياز جو اڀياس انتهائي وسيع ۽ گهڻ رخو هو. هن جو فڪشن کان وٺي

شاعري، تاريخ، فلسفي، نفسيات، سائنس ۽ ٻين جديد علمن بابت چڱو مطالعو هو، انهيءَ ڪري هن جي شاعريءَ جو جيڪڏهن گهرائيءَ سان مطالعو ڪبو، تہ سندس شاعريءَ ۾ شاهہ لطيف، سامي، سچل، باهو، بلا شاهہ، شاهہ حسين، وارث شاهہ، ماڌو لال حسين، بابا فريد، ولي دکنوي، نظير اڪبر آبادي، مير، غالب، عمر خيام، رومي، خسرو، اصغر گونڊوي، حافظ، ڪبير، ميران، رتن ٻائي، بهاري لال، ود وياس، ڪاليداس، اُمارو، وديا پتي، تُلسيداس، رحيم خانخانان، مَلڪ محمد جائسي، چندي داس، ڀرتري هري، امرءُ القيس، خليل جبران، ٽئگور، نذرالاسلام، تورودت، پئبلو نرودا، وڪٽر جارا، شيوسانگ، پشڪن، بادليئر، ٽالسٽاءِ، دوستوفسڪي، سارتر، شوپنهار، ڪافڪا، ڪاميو، شيلي، شيڪسپيئر، چاسر، ملٽن، ڪيٽس، وليم بليڪ، بائرن، ٽيني سن، ورڊس ورٿ، والٽ وٽمئن، ٽي ايس ايليٽ، ليوپاردي، ايڊگر ايلن پو، لورڪا، ناظم حڪمت، ائنا اخمتوا، ڪازان زاڪس، هيمنگ وي، رسول حمزه توف، هومر، سئفو ۽ ٻين لاتعداد پرڏيهي ۽ ڏيهي عالمن، اديبن ۽ مفڪرن جا فڪري، فني ۽ احساساتي اثر سندس شاعريءَ ۾ نمايان نظر اچن ٿا. جنهن جو اعتراف پاڻ پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ هن ريت ڪري ٿو: ”مان دنيا جي ڪيترن ننڍن توڙي وڏن اديبن جو مطالعو ڪيو آهي ۽ انهيءَ اڀياس منهنجي فڪر ۽ نظرئي تي پنهنجو اثر وڌو آهي. ڪاليداس کان وٺي ٽئگور تائين، ڊانتي ۽ ورجل کان وٺي اَٽالو ڪَئلوِنو تائين، هومر کان وٺي ڪازان زاڪس ۽ جديد دور جي يوناني ترقي پسند ادب تائين، گالزوردي ۽ بالزاڪ کان وٺي سارتري، سيمان دي بيو تائين، پشڪن کان وٺي ميندل الستام، ايتوشينڪو ۽ ووزنياسينڪيءَ تائين، غرض تہ سڄي دنيا جي ادب مان فائدو ورتو اٿم.“[1]

اياز جي مطالعي، مشاهدي ۽ دنيا جي علم ۽ ادب مان ورتل اثرن جو دائرو تہ انتهائي وسيع آهي، جنهن جو مڪمل احاطو هتي ممڪن ڪونهي، پر هيٺ اياز ۽ ان جي پيشرو شاعرن ۽ لطيف فنن سان لاڳاپيل ڪجهہ ڏيهي ۽ پرڏيهي تخليقڪارن جي فن ۽ فڪر جو مختصر ذڪر پيش ڪجي ٿو.

هڪ وڏي شاعر جي خوبي اها بہ هوندي آهي تہ هو فن ۽ فڪر جي حوالي سان پنهنجي دور کان اڳ جي وڏن تخليقڪارن کان پاڻ متاثر بہ ٿيندو آهي، تہ ٻين کي متاثر ڪرڻ جي سگهہ بہ رکندو آهي. شاهہ عبداللطيف جهڙو عظيم شاعر پنهنجي ماضيءَ جي لوڪ ۽ ڪلاسيڪي شاعرن کان تمام گهڻو متاثر ٿيو، جنهن لاءِ چند مثال پيش ڪجن ٿا.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

درميان قعر دريا تخته بندم کرده اي،
باز ميگوئي کہ دامن تر مکن هشيار باش.
(شمس تبريز)

مون کي مون پرين، ٻڏي وڏو ٻار ۾
ايا ائين چون، مچڻ پاند پسائيين.
(شاهہ لطيف)

در هزاران مرد مردِ ره يکست،
آدمي بسيار اتماشہ يکي ست.
(رومي)

ماڻهو سڀ نہ سهڻا، پکي سڀ نہ هنج،
کنهن کنهن ماڻهوءَ منجهہ، اچي بوءِ بهار جي.
(شاهہ لطيف)

رام ڪبير ايڪ هي، ڪَهن سُنن کي دوءِ،
نام، روپ کو ڀيد هي، نشچنہ ڪري جَوءِ.
(ڪبير)

پڙاڏو سوئي سڏ، وَرُ وائيءَ جو جي لهين،
هئا اڳيئي گڏ، ٻُڌڻ ۾ ٻہ ٿيا.
(شاهہ لطيف)

پڙهہ پڙهہ نفل نماز گذارين،
اُچيان ٻانگا چانگا مارين،
منبر تي چڙهہ وعظ پڪارين،
ڪيتا تينون علم خوار...
(بلا شاهہ)

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاڻان ڏوهہ چڙهن، جئن ورق ورائن وترا!
(شاهہ لطيف)

تون چئہ الله هيڪڙو، وائي ٻي مَ سِکُ،

سچو اکر من ۾، سوئي لِکيو لِکُ.
(شاهہ عبدالڪريم)

اکر پڙهہ الف جو، ورق سڀ وسار،
اندر تون اُجار، پنا پڙهندين ڪيترا.
(شاهہ لطيف)

پڙهہ پڙهہ حافظ ڪرن تڪبر، ملان ڪرن وڏائي هُو
گليان دي وچ قِرن نماني، دِسن ڪتابان چائي هُو
دوهين جهانين مٺي باهو، جنهان ڪاڏي ويچ ڪمائي هُو!
(سلطان باهو)

ڪي اوڏا ئي ڏور، ڪي ڏور بہ ولها ـ **(قاضي قادن)**
ڪي اوڏو اک ڪي، ڪي نظران ڏور ـ **(خواجہ زمان)**
ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين ـ **(شاهہ لطيف)**

لطيف پنهنجي متقدمين جا اثر وٺڻ سان گڏ پنهنجي همعصرن ۽ ويندي اڄ جي اديبن ۽ شاعراڻي ٺهيءَ تي پڻ پنهنجي فن ۽ فڪر جا وڏا اثر ڇڏيا آهن ۽ اها سندس شاعراڻي عظمت ئي آهي، جو صديون گذرڻ ڪانپوءِ اڄ بہ سندس شاعريءَ ۾ ساڳي نُدرت ۽ تازگي آهي ۽ ان ڪي هر مڪتبِ فڪر جو ماڻهو هڪجهڙي محبت ۽ عقيدت سان پڙهي، پُرجهي ۽ پنهنجائي ٿو.

غالب، اقبال ۽ فيض پڻ پنهنجي متقدمين جا اثر قبول ڪيا آهن. غالب، بيدل دهلويءَ جي هيٺئين فارسي شعر:

بوئي گل نالہ دل دودِ چراغ محفل
هر کہ از بزم تو برخواست پريشان برخواست

جو اردوءَ ۾ ڪيترو نہ تُز ۽ سليس ترجمو ڪيو آهي:

بوئي گل نالہ دل دودِ چراغ محفل
جو تيري بزم سي نڪلا وه پريشان نڪلا.

”اقبال جي سِٽَ ’قول ڪي پتي سي ڪٽ سڪتا هئہ هيري ڪا جگر‘، ڀرتري هريءَ جي هڪ شلوڪ جو لفظي ترجمو آهي.“[2]

ساڳيءَ طرح W. B. Yeats جي خيالن: ” This Night beaten morn, This

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

spotted Light“ کي فيض احمد فيض، ’يہ داغ داغ اُجالا، يہ شب گزيده سحر‘ جھڙن خوبصورت احساسن سان پنهنجي شاعريءَ ۾ منتقل ڪيو آهي.[3]

ائين سچل سرمست ۽ ساميءَ پڻ پنهنجي پيشرو شاعرن جو اثر ورتو آهي. ساڳيءَ ريت شيخ اياز ڪيترن ئي قديم شاعرن جي فڪري، فني ۽ جمالياتي اثرن وٺڻ سان گڏوگڏ ڪلاسيڪل سنڌي شاعرن، شاهه ڪريم (1536- 1623)، شاهه عبداللطيف (1689- 1752)، سچل (1739- 1829) سامي (1743- 1850) ۽ ٻين ڪافي شاعرن جو تمام گهڻو اثر قبول ڪيو آهي، جنهن جو اعتراف هن پنهنجي نثر توڙي نظم ۾ کُليءَ دل سان ڪيو آهي:

ڪنهن ڪنهن جو ڪاپو ڏسي، ڪتي مون هيءَ تار
پوءِ بہ منهنجو ٿو لڳي، ڏاڍو سڀ ڪان ڏار،
ارٿ نوان اسرار، آتڻ سان اوري پيو.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:227)

اياز جتي قاضي قادن ۽ شاهه ڪريم جي شاعريءَ جي اسلوب، صوفياڻي رازن ۽ رمزن کان متاثر ٿيو آهي، اُتي سچل جي بيباڪي، سرمستي ۽ نندي وڏائيءَ کان آزاد انساني محبت جي فڪر جو پڻ تمام گهڻو اثر ورتو آهي. هُو سچل کي پنهنجي محبت جو منظوم خراج هن ريت پيش ڪري ٿو:

آءُ درازا هل!
تنهنجا سارا مولوي
منهنجو هڪ سچل.
(پن ڇڻ پڇاڙان، ص:125)

اياز تي، سچل جي شاعراڻي فڪر ۽ فن جا گهڻ رخا ۽ جهجها اثر آهن، جنهن جي جهلڪ هيٺين مثالن ۾ پَسي سگهجي ٿي:

عاشق ڏسڻ ۾ آيو، محبوب ڪل شناسي
عبرت عجب عجائب، اسرار رنگ عباسي.
گل آب جاءِ جاتي، محبوب راز تاتي
عاشق ڏسڻ کُون ڪاتي، رهندو پتنگ پياسي.
ثابت سچل سچاري، يارن جي ياد ياري

وحدت جنين وساري، تن تن مٿي اٽاسي.[4]

اياز، سچل جي مٿين خيال سان ملندڙ جُلندڙ احساس کي ساڳي ئي قافيي ۽ آهنگ ۾ هيٺئن اظهاري ٿو:

جي تو اجان نہ ڄاتو، آ ڪير ديس واسي،
تنهنجو جنم اجايو، تنهنجي مٿي اٽاسي.
لالڻ! نوان لَڪَن ۾، نڪتا نياڻ آهن،
ايندا جتي لُڪُن ۾، پانڌيئڙا پياسي.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:320)

سچل چوي ٿو:

ڪو ڪيئن چوي ڪو ڪيئن چوي
مان جو ئي آهيان، سوئي آهيان.
ڪو مومن چوي، ڪو ڪافر چوي
ڪو ساحر چوي، ڪو شاعر چوي...
ڪو رد چوي، ڪو بد چوي
ڪو بي دينو بي حد چوي....!

اياز پڻ ساڳي سرمستي ۽ گجگوڙ سان چوي ٿو:

ڪافر مومن ناهيان وو، ڪافر مومن ناهيان وو،
آءٌ پٿائي، آءٌ درازي، ساڳيو نينهن نپايان وو
ساڳيا سڏ ورايان يارو، سوريءَ سيج سجايان وو!
(ڪلهي پاتم ڪينرو، ص:28)

سامي، اياز جو ڳوٺائي هو ۽ اياز ڪيس پنهنجو پٿائيءَ وانگر ورثو سمجهي ٿو. هن پنهنجن ڪتابن، ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘ (ص222، 207)، ’هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جئن‘ (ص167، 196) ۽ ’جُهڙ نيٽان نہ لهي‘ (ص95، 119) ۾، ۽ ’نوان سلوڪ ساميءَ جي نالي‘ سان لکي ڪيس خاص طور تي ياد ڪيو آهي. اياز، ساميءَ لاءِ لکي ٿو: ”هو منهنجيءَ شخصيت جو هڪ پُراسرار حصو ٿي رهيو آهي. جڏهن بہ ماحول مون کان ڏاڍو ٿي ويندو آهي، مان ساميءَ کان سام گهرندو آهيان. هونءَ منهنجو ساميءَ سان سدائين جهيڙو هوندو آهي ۽ مان هن جي ويدانيت کان لهرائيندو آهيان.“[5]

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

ايازماديت پسنديءَ جي اثر هيٺ بہ رهيو. ماديت پسندن جي خيال موجب هي سنسار ۽ ان جي سونهن ۽ سندرتا ئي سچ آهي، جيڪو ڪجھ آهي، هن ’دنيا‘ ۾ ئي آهي. جڏهن تہ سامي ويدانتي هو ۽ ويدانتي ۽ وحدت الوجودي عينيت جا پيروڪار ٿيندا آهن. ساميءَ جي فڪر جو متو اَوديا، مايا جي موهہ ۽ من جي اِڇائن کي نندڻ ۽ ساڌن، ڀڳتن ۽ سنتن جي صحبت ۽ سک کي ساراهڻ آهي، انهيءَ ڪري اياز، ساميءَ جي شاعراڻي ذات ۽ ڏات کان متاثر هوندي بہ، سندس فڪر ۽ سوچ سان نہ رڳو اختلاف ڪري ٿو، پر ان کي هن ريت رد بہ ڪري ٿو:

مُنهن مڙهيءَ پائي، اوندھ ٿاڦوڙا هڻين
توکي ڀلائي، وڏو جوٺيءَ وديا.

سَت گُر سارا ڪوڙ جون، پٽيون پڙهائن
چمڙا اونده ۾ جئين پرڙا ڦڙڪائن،
وڃيو من لائن، نيٺ ندوريءَ نانھ سان.

مايا ڏيوالي؟ سامي! تون ڇا ٿو چئين؟
لکين گل رابيل جا، توکان سوالي،
اَکٿ نِکٿ اُڀ ۾، خال نہ ڪو خالي
مَڌُ سان متوالي، هر شيءِ هن سنسار جي.

(جهڙ نيٽان نہ لهي، ص:97، 111)

شاهہ لطيف سان اياز جو اُنس، عقيدت ۽ عشق بي مثال آهي. هو فڪر ۽ فن جي لحاظ کان لطيف کان تمام گهڻو متاثر آهي، ان جو اعتراف ڪندي هُو لکي ٿو: ”جيڪڏهن ڪوبہ اهڙو انسان آهي، جنهن جي آدرش جي ڪسوٽيءَ تي مان پنهنجي ڪردار کي پرکڻ لاءِ ٻڌل ٿو سمجهان، تہ اهو ڀٽائي آهي.... اهو ئي هڪ شاعر ۽ شخص آهي، جنهن جي زندگي ۽ جنهن جي شاعريءَ منهنجي زندگي ۽ منهنجي شاعريءَ تي بي انتها اثر ڇڏيو آهي.“[6]

هو وڏيڪ لکي ٿو: ”مون کي ڀٽائيءَ سان ايتري عقيدت ٿي ويئي آهي، جو هر ڪتاب جو عنوان هُن جي ڪلام مان ڪڍڻ چاهيان ٿو. مون کي هميشہ ائين لڳو آهي، تہ اهو

عنوان ڄڻ منهنجي ڪتاب جي سرورق تي ڀٽائيءَ جو هٿ آهي.“[7] ۽ اياز گهڻو ڪري پنهنجي اڪثر ڪتابن جا عنوان ڀٽائي جي شاعريءَ جي سٽن مان ڪنيا آهن، جهڙوڪ:

- **ڪنول پاڙون پاتال ۾، ڀونر ڀري آڪاس**
- **ڪي جو ٻيجل ٻوليو**، ڀنيءَ ويهي ڀان
- سُٽي تنهنجو سڏ، **ڪُلهي پاتم ڪينرو**
- **ڪپر ٿو ڪن ڪري**، جئن ماٺي منجھ مهي
- **لڙيو سج لڪن ۾**، راتيون رتائين
- **هينئڙو ڏاڙهون گل جئن**، ريهي رتائون
- **جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي**، تن لهي نہ لالي
- **وڄون وسڻ آئيون**، چوڏس ۽ چوڏار.

اياز پنهنجي ڪتاب، ’ڪونجون ڪرڪن روهہ تي‘ جي ارپنا لطيف سائين کي هن ريت ڪري ٿو: ”پنهنجي پيشرو سنڌ جي عظيم شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي نالي، ’تون پارس مان لوهہ، سڀين تہ سُون ٿيان‘ تنهنجي جُتيءَ جي مٽي، شيخ اياز.“[8] هو پنهنجي شاعريءَ ۾ پڻ جابجاءِ لطيف کي خراج پيش ڪري ۽ پنهنجي عاجزي ۽ انڪساريءَ جو اظهار ڪري ٿو:

آهيان آءٌ اُساٽ، تنهنجي مڏ جي او ميان!
توسان ڪُوءِ ڪلال جي، جنهن مان منهنجي واٽ،
توکان ٻاهر ٻاٽ، تو تائين آ سوجهرو.

آءُ ڀٽائي آءُ، تنهنجي ڪِهَہ، منهنجون اکيون،
ڏِس مون تنهنجو ڪينرو، پوريو ناهي پاءُ!
ساڳيو جوڳَ جڙاءُ، ساڳيا سڏڙا ساز جا.

(ڪلهي پاتم ڪينرو، ص:5)

ڪٽا ڪنيم ڪيچ مان، ڪِليا تنهنجي ڪيت،
مون وٽ مڙئي بيت، تو وٽ آهن آيتون.

(ڀونر ڀري آڪاس، ص:21)

شيخ اياز جي ڀٽائيءَ سان عقيدت ۽ محبت شخصي ۽ ذاتي نہ، پر فڪري ۽

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

آدرشي آهي، ڇو ته سندس نظر ۾ ذات نه، پر ذات وڏي شيءِ آهي. ان ڪري ئي وڏي واڪ چوي ٿو:

اسان لاءِ سيد ته ڪا شيءِ نه آ
اسان لاءِ شاعر وڏي بات آ.
(پونر پري آڪاس، ص:80)

شيخ اياز تي شاھ جي فڪر، فن، موضوعن توڙي هيئت ۽ اسلوب جو اثر نمايان نظر اچي ٿو. هُن بيت ۽ وائيءَ ۾ گھڻو ڪري لطيف جو رنگ پنھنجايو آهي، پر ان ۾ پنھنجي دور جي حالتن ۽ حقيقتن سان گڏ پنھنجي تخيل ۽ خيال جو انوکو روح اوتيو اٿائين، جيڪو نه رڳو فڪري ۽ فني طرح منفرد لڳي ٿو، پر احساساتي طور پڻ انوکو آهي. ان سلسلي ۾ سندس ڪتاب، 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'، جنھن ۾ هن شاھ جي سورمن ۽ سورمين کي نئين ۽ تخليقي انداز ۾ پيش ڪيو آهي، وڏي وقعت رکي ٿو.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ان حوالي سان لکي ٿو: "ايازاهي ڳالهيون هڪ نقال وانگر بيان نه ٿو ڪري، جيڪي شاھ صاحب چيون آهن، بلڪ انھن موضوعن جي ٻين پهلوئن کي ڇيڙي ٿو."(9) ٻين لفظن ۾ اياز، ڀٽائيءَ جي روايت جي راھ وٺندي به هر ڪردار ۽ خيال کي پنھنجي انداز ۽ احساس سان پيش ڪري ٿو.

مثلا: شاھ لطيف 'سُر سورٺ' ۾، راءِ ڏياچ ۽ ٻيجل جي داستان کي بيان ڪري ٿو، جڏهن ته اياز انھن ٻنهي ڪردارن يعني راءِ ڏياچ (سُر تي سِر گھوريندڙ) ۽ ٻيجل (سُر ۾ سِر جي صدا ڪندڙ) جي ڪٿا پُرسوز انداز ۾ بيان ڪرڻ سان گڏ سورٺ جي حُسن ۽ جمال جو موهيندڙ عڪس پڻ پيش ڪري ٿو:

سورٺ! سونارِن پياليون هيئن نه پلٽيون،
آڌيءَ رات اُپار ۾، ڇا ڇا تنھنجي تن!
وني! تنھنجي ونِ، ڪُندن ڪاٽيارو لڳي.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:75)

اياز جي سورٺ ۽ ٻيجل، ڀٽائيءَ جي سورٺ ۽ ٻيجل کان بنھ مختلف آهن. اياز جي سورٺ سراپا سونھن ۽ سندس ٻيجل اهڙو چارڻ آهي، جنھن جي سُرن ۾ صدين جي پيڙائن جا پڙلاءَ پيا ٻُرنِ ۽ هن جي سُر ۾ ڪنھن هڪ راءِ ڏياچ جي سرِ جي صدا ناهي، پر هُو سئن هٽي، ساري ديس جي دردمند دلين کي اهڙو سرمست بنائڻ ٿو چاهي، جو اهي

ديس لاءِ سِرُ تريءَ تي ڪٽي دان ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وڃن:

هي جي گل گرنار جا، تن ۾ آڳ سماءِ
هڪڙي سِر مان ڇا وري، در در سئن لڳاءِ
اهڙو رنگ رچاءِ، ڏيهه سڄوئي دان ڏي!

آغا سليم لکي ٿو: "اسان جي ڪلاسيڪي شاعرن، خاص ڪري ڀٽائيءَ اسان جي لوڪ داستانن کي تمثيلي رنگ ڏنو آهي. انھن جي ڪردارن، واقعن ۽ منظرنامي کي علامتن طور استعمال ڪري پنھنجي وحدت الوجودي عقيدي جي ڳالھ ڪئي آهي.... پر اياز انھن لوڪ داستانن جي ڪردارن جي صوفياڻي تشريح ڪرڻ بدران انھن جي پنھنجي دور جي اهنجن، ايذائن، تقاضائن، پنھنجي سوچ ۽ فڪري روين جي حوالي سان تشريح ڪئي آهي."(10)

ڀٽائيءَ جي مارئي حب الوطني ۽ ثابت قدميءَ جي علامت سان گڏ سنڌ جي روايتي عورت جي سادگيءَ ۽ نماڻائيءَ جو روپ آهي ۽ ڪيس مروج رسمي قدرن ۽ رواجن جي پرواھ آهي. اهو ئي سبب آهي، جو هوءَ عمر جي محل ۾ ڪجي اچڻ کان پوءِ معصوم ۽ نردوش هوندي به عجيب اُلڪن ۽ انديشن جو شڪار بڻجي، 'منھن ميرو ٿيڻ' ۽ اتي وڃڻ، جتي 'هلڻ ناهي حسن ريءَ' جي خود قياسيءَ جو ٻَڪُ بڻجي ٿي، جڏهن ته اياز جي مارئي خود اعتماد ۽ روايتي اَنسٽن کان آزاد آدرشي عورت جو اهڃاڻ آهي. هن جي نظرياتي پختگي ۽ شعور نه رڳو هن کي روايتي انديشن ۽ اُلڪن کان بچائي ٿو، پر سندس ڏِي ۽ آٽت بڻجي، هيٺي هوندي به پُرعزم ۽ اڏول بڻائي ٿو. بقول آغا سليم: "اياز جي مارئيءَ کي محل ۾ حياءَ جو هَسُ پاتل آهي... ۽ هن کي پنھنجي عصمت پروريءَ تي پورو ويساھ آهي."(11) ان ڪري ئي يقين سان چوي ٿي:

ڪوجهي ڪندو ڪير، مون کي ملڪ ملير ۾؟
اُتي ڳاھ ڦٽي پيو، جت مون ڏريو پير،
مون ۾ ڪهڙو مير، آءٌ اها ئي مارئي.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:176)

شيخ اياز، ڀٽائيءَ کي پنھنجو فڪري رهبر سمجهي، ان جي فڪر ۽ فن مان اتساھ ورتو آهي، پر ڪٿي ڪٿي ساڻس اختلاف ڪندي جوابي بيت به لکيا آهن. لطيف فرمايو:

پريان سندي پار جي، مڙئي مِٺائي،

ڪانهي ڪڙائي، چڪين جي چيت ڪري.

اياز ان جي موٽ ۾ چيو:

ڪير چوي تو ڏيھ ۾، مڙئي مٺائي،
مون آ چکي چيت ڪري، ساري ڪڙائي،
آهي اجائي، ڳالھ پريان جي پار جي.

لطيف نمي ڪمي نهارڻ، غصي کي پيئڻ ۽ صبر منجهان سک پرائڻ جي تلقين ڪري ٿو:

نمي ڪمي نهار تون، ڏمر وڏو ڏک،
منجهان صبر سک، جي سنواريا سمجهين.

جڏهن ته اياز ان جي برعڪس صبر بدران سُرت ۽ ڏک کي ڏڌ بڻائي ڏونگر ڏارڻ جي ڳالھ ڪري ٿو:

ڪير چوي ٿو، بانورا! صبر وڏو سُک
آءُ چوان ٿو، مٿبو، هن ڌرتيءَ جو دُک،
هي جو ماٿھوءَ ڏک، ڏونگر ڏاري ٿو وجهي.

”اسين پٽائيءَ جي سُر ڪاپائتيءَ کي ڏسون ٿا، ته اسان کي اهڙيون ڪاپائتيون به نظر اچن ٿيون، جيڪي ڪتن به ٿيون، ته ڪنبن به ٿيون.... انهن ڪاپائتن ۾ ڪا اهڙي ڪاتار به نظر ٿي اچي، جنهن سنهو سٺ ڪتڻ سِکيو ئي ناهي، پر صرافن جي رعايت سبب هن جو ٿلهو ۽ ٿورو سُٽُ اگهامجي ٿو وڃي...جيڪي پنهنجي هنرمنديءَ سان سنهو سُٽُ ٿيون ڪتن، تن جو صراف دُڪو به داخل نه ٿا ڪن. “[12]

جا سنهون نه سِکي، سا مَر رندا ئي روڙي،
سُٽ تنين جو سڦرو، ويا تارازيءَ توري،
ٿُلهي ۽ ٿوري، ويچاريءَ سان وڙُ ٿيو.
(شاھ)

”اياز، ڪاپائتي ۽ صراف واري ان ساري تصور کي رد ڪري ٿو. اهو انياءُ ۽ ناانصافي آهي، ته جن رندا روڙيا اهي صرافن آڏو سرهيون آهن ۽ جن جو سٺُ سنهون ۽ سڦرو آهي، تن جو صراف دُڪو داخل نه ٿا ڪن. اياز جي ڪاپائتي رڳو ڪتي ۽ ڪنبي نه ٿي، پر صراف سان سينو ساهي، ڪيس ڦورو ڦولي، سٺُ پرکي پوءِ اگهائڻ لاءِ اصرار ٿي

ڪري. “[13]

توري پوءِ اَگھاءِ، ڦورو ڦولھ ته مان وڃان،
سُٽُ ان ڪان سڦرو، جي ڪو آهي ٻڌاءِ،
وونئڻن هوندي واءِ، مون پڃاڻان، پارکو!

سون سريڪا هٿڙا، گھُرنِ ٿا انصاف،
جي تون سچ صراف، ڦورو ڦولھ ته مان وڃان.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:207)

ان طرح اياز تي روحل (1734 ـ 1804) ۽ عثمان فقير (1778ـ 1860) کان وٺي خليفي نبي بخش (1776ـ 1863)، بيدل (1814ـ 1872)، خواجه غلام فريد (1845ـ 1901)، آخوند گل (1808ـ 1855) ۽ عبدالحسين سانگي (1851ـ 1924)، تائين ڪيترن ئي شاعرن جا اثر آهن. سانگيءَ جي غزل جي مطلع آهي:

جي سهڻو پاڻ سڏائي ويا، البيليون اکيون اٽڪائي ويا،
چپ چاشنيدار چکائي ويا، سُتي سورن کي ته جاڳائي ويا.
(ڪليات سانگي، ص:7)

شيخ اياز ساڳي زمين ۾ پنهنجي خيالن جي پوکي هن طرح پوکي آهي:

جي پنهنجو نور نچوئي ويا ۽ تنهنجي جوت جلائي ويا،
سي لڙڪ مٽيءَ ۾ لوئي ويا، پر ڇا ڇا موتي پائي ويا.
(وڄون وسڻ آئيون، ص:119)

ائين هن جي شاعري ۾ فڪر ۽ فن، حُسن ۽ نزاڪت، انفرادي اسلوب ۽ احساس جي هڪ انوکي ڪائنات موجود آهي. رسول بخش پليجي درست چيو آهي ته، ”اياز جي شاعري ڪنهن هڪ فرد جي خالص ذاتي ڪرامت ڪانهي، اها سنڌ بلڪ دنيا اندر شعر، فڪر ۽ شعور جي صدين جي ارتقا جي خاص منزل جو هڪ خوبصورت ۽ شاندار نشان آهي. مشرق ۽ مغرب جي قديم ۽ جديد عظيم شعري ورثي... جي غيرموجودگيءَ ۾ اياز جي شاعريءَ جو وجود ۾ اچڻ جو تصور به نه ٿو ڪري سگهجي. ساڳيءَ طرح جي، شاھ عنايت، لطيف، سچل، سامي ۽ بيدل جي سنواريل ۽ اُجاريل سنڌي زبان ۽ اندازِ بيان ڪيس ورثي ۾ نه ملن ها، ته منجهس اها دلربائي، اها اٿاھ ڪشش

۽ نفاست هرگز نہ ملي ها.“(14)

مٿئين بيان سان ملندڙ جلندڙ ٽي ايس ايليٽ جا لفظ آهن تہ، ”ڪو شاعر ۽ فنڪار ڪٿي ڪهڙي بہ فن سان لاڳاپيل هجي، پر هو اڪيلي سِر ڪائي وقعت نہ ٿو رکي. سندس اهميت ۽ عظمت ان ۾ آهي، تہ هن جو پنهنجي متقدمين سان ڪهڙو رشتو آهي ۽ انهن کان فڪري ۽ فني طور ڪيترو متاثر رهيو آهي.“(15)

اهو سچ آهي تہ، اياز پنهنجي پيش روئن جي فڪر ۽ فن جو تسلسل آهي ۽ هن پنهنجي متقدمين جا فڪري ۽ فني اثر ورتا آهن، پر اها بہ حقيقت آهي، تہ هن پنهنجي ذات ۽ ڏانو سان انهن ۾ غيرمعمولي واڌارا ڪري، پنهنجي نرالي انفراديت قائم ڪئي آهي، ائين جيئن ڀٽائي پنهنجن اڳين شاعرن جي ورثي کي نہ رڳو پنهنجايو آهي، پر انهن کي پنهنجن خيالن ۽ فنڪارانہ صلاحيتن سان ويتر حسين ۽ پُراثر بڻايو آهي. وڏي ڳالهہ تہ اياز وقت جي مروج روايتن کي ٽوڙي نئين سرِ جوڙڻ جي جرئت ڪئي آهي. ”هن پنهنجي شاعراڻي سگهہ ۽ بلند حوصلي کي استعمال ڪندي، پنهنجي خيالن جو وڏي واڪي ابلاغ ڪيو. مذهب جي نالي ۾ ٺهيل هن ملڪ ۾ مذهب جي مخالفت ڪرڻ لاءِ وڏو جگر کپي ۽ ان کان بہ وڏو جگر کپي، سنڌ ۾ رهندي شاهہ لطيف سان فڪري اختلاف رکڻ، پوءِ اهو جزوي ئي ڇونہ هجي. پنهنجي فڪر جو آزادانہ اظهار اياز جو قد وڌائي ٿو ڇڏي.“(16)

شيخ اياز پنهنجي عظيم ڪلاسيڪل شاعرن جي واٽ وٺندي، نہ رڳو ”انهن جي تضمين ۽ روايت کي پاڙي ڏيڻ جي صورت ۾ کين خراج پيش ڪيو آهي، بلڪ انهن شاعرن جي ڪلام جا اهڙا شاهڪار ترجما بہ ڪيا آهن، جهڙا لطيف ’اکين ۾ ٿي ويهہ، تہ واري آءٌ ڍڪيان‘ جي صورت ۾ ڪيا هئا.“(17) ماڌو لال حسين جي ڪافي ”مئن پيي جاڻان جهوڪ رانجهن دي، نال ميري ڪوئي چلي“، جو اياز جنهن موهيندڙ انداز ۾ تز اسلوب ۾ ترجمو ڪيو آهي، اهو جي ماڌو لال حسين خود پَسي ها، تہ حيرت ڳاڙ سرهائي محسوس ڪري ها:

ڪوئي تہ مون سان هلي...
آءٌ اڪيلو، پنڌ پري آ
ڳاٽ نہ ڪنهن جو ڳَلي
ڪوئي تہ مون سان هلي!

جُهڙ ڦُڙ جهڙيون ڳالهڙيون ڪي
جيءُ پيو ٿو جَلي!
ڪوئي تہ مون سان هلي..!
(رڻ تي رم جهم، ص:35)

ائين اياز، امير خسرو جي سِٽن، ”سکهي پيا ڪو جو مين نہ ديکهون، تو ڪيسي ڪاٽون انڌهيري رَتيان“ جو روح پنهنجي هڪ غزل جي مطلع ۾ هن طرح اوتيو آهي:

سکي! پيا کي ملين تہ چِٽجاڻ چاندني تو سوا نہ ٿيندي،
اچين تہ منهنجي اُماس ۾ آءُ، ڇو تہ ٻي رات ڪانہ ٿيندي.
(وڄون وسڻ آئيون، ص:168)

ساڳيءَ ريت بُلا شاهہ جي ”تيري عشق نچايا ڪر ڪي ٿئيا ٿئيا“ ۽ سلطان باهوءَ جي ”تن من ميرا پُرزي پُرزي جيوُن درزي دي لِيران هُو“، ڪافين جي ٻولن کي اياز پنهنجي زبان جي پيالي ۾ هيئن پَرٿي ٿو:

بُلا پيئيا!
توکي مون کي
عشق نچايو ٿئيا ٿئيا!

تنهنجي منهنجي هيءَ ڌرتي آ
سپ جي سنڌو مَئيا،
پيئيا!
عشق نچايو ٿئيا ٿئيا...!
(رڻ تي رم جهم، ص:38)

اهڙو وقت بہ ايندو آهي
جو ماڻهوءَ جو تن من ”باهو“
پُرزا پُرزا ٿيندو آهي
ڪنهن درزيءَ جي ليڙن وانگر....!
(رڻ تي رم جهم، ص:43)

بلا شاهہ جي لئي ۽ ترنم سان ملندڙ جُلندڙ هڪ بنگالي گيت، ’هَيا هَيا هَيا، او... دور وجي ٿي نيا‘ جو پڻ اياز ڏاڍو سُپڪ ۽ سهڻو ترجمو ڪيو آهي، جيڪو سندس

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

ڪتاب، ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ ۾، صفحي45 تي موجود آهي ۽ ان جي نشاندهي هن پاڻ ان ڪتاب ۾ڪئي آهي. ساڳي ڪتاب جي صفحي49 تي اياز فريد جي هڪ ملتاني ڪافيءَ جو خوبصورت ترجمو ڏنو آهي. ائين سندس شاعريءَ جي ڪتاب، ’پونر پري آڪاس‘ جي صفحي97 ۽ 139 تي هنديءَ جي حُسناڪ شاعر ودياپتي ۽ لبنان جي ڪوي خليل جبران جي شاعريءَ جا ترجما ڏنل آهن، جن ۾ اصلوڪي سڳنڌ ۽ سندرتا جو احساس ملي ٿو.

اياز مغربي ٻولين جي ڪيترن ئي شاعرن جي شاعريءَ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ الٿو اهڙي تہ پنهنجائپ ۽ اصلوڪي رنگ ۾ ڪيو آهي، جو انهن تي ترجمي جو گمان گهٽ ٿو ٿئي. خاص ڪري سندس نثري شاعريءَ تي، مٿس دنيا جي ادب ۽ آرٽ جي مطالعي جو گهرو اثر آهي. آرمينيا، روس، آمريڪا، يونان، ترڪيءَ ۽ ٻين ڪيترن ئي ملڪن جي برک شاعرن ۽ ليکڪن جا اهڙا انيڪ نثري نظم، ناولن ۽ ڪهاڻين مان ڪنيل ٽُڪرا اياز جي نثري نظمن جي ڪتابن: ’پتڻ ٿو پور ڪري‘، ’ٽڪرا ٽٽل صليب جا‘، ’واٽون ڦلن ڇانئيون‘ ۽ ’هرڻ اکي ڪيڏانهن‘ ۾ شامل آهن، بهر ڪيف اياز جيڏو وڏو شاعر آهي، جيترو گهڻو سندس اڀياس ۽ مشاهدو آهي، ايترا ئي دنيا جي اديبن، عالمن ۽ شاعرن جا مٿس گهرا اثر بہ آهن.

شيخ اياز کي هندي شاعريءَ جو بہ گهرو اڀياس ۽ ادراڪ هو، انهيءَ ڪري ئي هن پنهنجي شاعريءَ ۾ قديم هندستان جي ڪيترن ئي شاعرن جي اسلوب، خيال ۽ ڪردارن کي انتهائي سليقي ۽ سيبتائيءَ سان ڪتب آندو آهي. ”هُن ڀڳتي تحريڪ، يوگ جوگ جي گيتن، ڀڳتي نرت ۽ موسيقي، ميران جي ڀڄنن، ڪبير جي دوهن، راءِ داس، سورداس، تلسي داس،(ڪاليداس، امارو، ودياپتي، ڀرتري هري) گيت گوند واري جئديو، چنڊي داس ۽ گرو نانڪ جي ٻاڻين مان ڀرپور لاڀ ماڻيو آهي.“[18]

اردو ۽ فارسي شاعريءَ ۾ اقبال، غالب، مير، خسرو، خيام، رومي ۽ حافظ، اياز جي سڄي ڄمار جي اڀياس جو حصو رهيا آهن. هُن شعوري اک کُلندي ئي گهر ۾ اردو ۽ فارسي ڪتابن جا انبار ڏٺا، جن جي اڀياس، پروڙ ۽ پُرجهہ ۾ سندس والد گهڻي رهنمائي ڪئي ۽ سندس چواڻي، هُن ننڍي عمر ۾ ئي انيڪ شاعرن جي شاعري حفظ ڪري ورتي هئي. اياز لکي ٿو: ”مان جڏهن پنجون درجو انگريزي پڙهندو هوس، تہ مون کي عمر خيام جون سموريون رباعيون، حافظ جو سارو ديوان، علامہ اقبال جا

ڪجهہ ڪتاب، ديوان غالب ۽ گلستانِ سعدي جو نثر بہ ياد هوندا ها.“[19] اهو ئي سبب آهي، جو اياز جي شاعريءَ ۾ خيام جي ’خمريات‘، سعديءَ جي ’رازِ ازل‘، حافظ جي ’لسان الغيب‘، سعديءَ جي ’اشاريت‘، خسروءَ جي ’تخاتبِ نفاست‘، روميءَ جي ’وجدانيت ۽ سرشاري‘، اقبال جي ’اسرارِ خودي‘ ۽ غالب جي ’روايت شڪنيءَ‘ جا رنگ نمايان نظر اچن ٿا.

ها آءٌ گنهگار، گنهگار، گنهگار
مون پيار ڪيو، پيار ڪيو، پيار ڪيو، پيار.
هي غنچہ و گل، هي مہ و انجم، هي مي و جام
بس آهي گهڙيون چار، ميان آءٌ، اکيون ٺار.
هن کي تہ ڇڏي ڏينس پيئڻ لاءِ جيئڻ لاءِ
هي شاعرِ آفاق ”اياز“ آهہ، اڙي يار.

(پونر پري آڪاس،ص: 106)

اسان نند جا نيڻ آهيون، پرين!
سُتي ساھ جاڳي، وڃي دور دور،
ستارا لتاڙي اسان جو شعور،
سوين چنڊ ساٿي،
ڪتين جا سوين قافلا رهگذر ۾،
سفر ۾، سوين ڪائناتون....!

(پونر پري آڪاس،ص: 106)

تخليقڪار ۽ فنڪار هڪ ٻئي کان ٻن حوالن سان متاثر ٿيندا آهن. هڪ فڪر، خيال ۽ نظرئي ۽ ٻيو فن، انداز ۽ اظهارِ بيان جي پيشڪش مان. اهي ٻئي اثر مطالعي جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندا آهن. جڏهن تہ ڪلاڪارن ۾ ڪجهہ فطري ۽ اتفاقي هڪجهڙايون بہ هونديون آهن، جيڪي مطالعي بدران وجدان ۽ تخليقي ڏات جو نتيجو ٿينديون آهن.

شيخ اياز تي شاعراڻي فڪر ۽ فن جي حوالي سان اولهہ جي ڪيترن ئي پيشرو شاعرن ۽ اديبن جا اثر آهن، جيڪي ڪٿي فڪر، فن ۽ اندازِ بيان جي حوالي سان آهن، تہ ڪٿي اتفاقي، وجداني ۽ تخليقي ڏات جي نسبت سان. خاص ڪري سندس نظم ۾ مشرقي ۽ مغربي فڪر جو خوبصورت امتزاج ملي ٿو. توڙي جو اياز جي اظهار ۾ فني

ڏانءُ نج پج پنهنجو ۽ اصلي آهي، پر سندس خيالن ۾ مغربي مزاج ۽ جديديت جي آميزش ضرور موجود آهي، جيڪا سندس شاعريءَ ۾ سونهندڙ ۽ سيبائتي لڳي ٿي.

فرانس جو بادليئر (Baudelaire) (1821ـ 1867)، بنگال جو رابندرناٿ ٽئگور (Rabindranath tagore) (1861ـ 1941) يونان جو نڪوس ڪازان زاڪس (Nikos Kazantzakis)(1883ـ 1957)، روس جو ولاديميئر ماياڪووسڪي Vladimir (Mayakovsky) (1893ـ 1930)، اسپين جو گارشيا لورڪا (Garcia Lorca) (1898ـ 1936)، ترڪيءَ جو ناظم حڪمت (Nazim Hikmet) (1902ـ 1963) ۽ چلي جو پئبلونرودا (Pablo Neruda) (1904ـ 1973) اهڙا شاعر آهن، جن جي ڪلام ۾ اياز سدائين پنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ محسوس ڪئي آهي.

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ لورڪا وانگر دشمن کي للڪار، ڌرتي ۽ ڌرتي ڌڻين سان پيار، خانہ بدوشن جي زندگيءَ جو ڏيک ۽ انهن جي لوڪ گيتن جي گونج ملي ٿي. لورڪا اسپين جو ناميارو شاعر، ڊرامانگار، راڳي ۽ بهادر محبِ وطن سپاهي هو. هو جڳ مشهور ليکڪن: جيان رامن جمنيز (Juan Ramon Jimenez)، ليوئس بيونيئل (Louis Bunuel)، پئبلونرودا (Pablo Neuroda) ۽ سالوڊار ڊاليءَ (Salvdor Dali) جو ويجهو دوست هو. لورڪا اسپين ۾ فرانڪو جي فاشيت خلاف هو. هو اسپين جي 1936ع واري گهرو ويڙهہ ۾ هڪ بهادر سپاهيءَ طور وڙهيو ۽ 20 آگسٽ 1936ع تي غرناط ۾ بي درديءَ سان قتل ڪيو ويو. هن جي شاعريءَ ۾ اسپيني لوڪ ادب جي روايتن جي رنگن ۽ تمثيلن سان گڏوگڏ فنڪار جي داخلي درد جا احساس پڻ انتهائي اثرائتي انداز ۾ ملن ٿا. جنهن جي جهلڪ سندس ’الوداع‘ جي سري سان سرجيل هن نظم ۾ پَسي سگهجي ٿي:

Fare Well
If I die
leave the balcony open.
The little boy is eating oranges.
(From my balcony I can see him.)
The reaper is harvesting the wheat.
(From my balcony I can hear him.)
If I die
leave the balcony open! [20]

(جيڪڏهن مان مري وڃان، تہ بالڪوني ڪليل ڇڏجو. ننڍڙو نينگر نارنگيون پيو کائي، بالڪوني مان آءُ ان کي ڏسي سگهندس. هاري سنگ پيو لُٽي، بالڪوني مان

آءُ سندس آواز ٻُڌي سگهندس. جيڪڏهن مان مري وڃان، تہ بالڪوني کليل ڇڏجو).

اياز، لورڪا جي جرئتمند ڪردار ۽ جچپسي شاعراڻي احساس کان گهڻو مرغوب آهي، انهيءَ ڪري هن پنهنجي شاعريءَ جي ڪتابن، ’ڪتين ڪر موڙيا جڏهن‘ ۽ ’چوليون ٻوليون سمنڊ جون‘ ۾ لورڪا کي انتهائي محبت ۽ عقيدت سان ياد ڪيو ۽ پيٽا ڏني آهي. اياز پنهنجا ٽري لوڪ گيت، لورڪا جي جپسي لوڪ گيتن جي مطالعي کان متاثر ٿي لکيا آهن ۽ ”لورڪا وانگر هِن بہ تر جي لوڪ گيتن جي آهنگ سان پنهنجي شاعريءَ جي لي تراشي آهي.“[21]

شيخ اياز، ناظم حڪمت ۽ وڪٽرهارا جي فني ندرتن ۽ سندن فڪري وشالتا کان پڻ ڪافي متاثر آهي. ان حوالي سان هو لکي ٿو: ”مغربي فلسفي برڪلي (Berkly) کي مخاطب ٿي لکيل ناظم حڪمت جي نظم ’او برڪلي‘ مون کي ايترو متاثر ڪيو هو، جو مون هڪ ويدانتي شاعر ساميءَ کي مخاطب ڪري پنهنجو نظم ’نوان سلوڪ‘ لکيو هو.“[22]

ائين ماياڪوسڪي، پئبلونرودا ۽ بودليئر بہ اياز جا محبوب شاعر آهن. هو لکي ٿو: ”جڏهن مون ساهيوال جيل ۾ بودليئر جا نظم بديءَ جا گل (Flowers of Evil) پڙهيو هو، تڏهن مون کي ائين محسوس ٿيو هو، تہ اهو ڪتاب مون لکيو آهي.“[23]

ماياڪوسڪي روس ۾ فيوچرسٽ تحريڪ (Futurist movement) جو روحِ روان ۽ شعلا بيان شاعر هو. هن انقلابي شاعريءَ سان گڏ للي (Lily) نالي هڪ نازنين سان افلاطوني عشق ڪيو ۽ ان خاطر ئي پنهنجي جيون جو انت آندائين.

شيخ اياز بہ ماياڪوسڪيءَ وانگر ادب ۾ هڪ انقلابي زندگي گذاري آهي ۽ ان جيان ئي هن جي شاعري پنهنجي دور جي درد جو ڪنجهندڙ آواز آهي. ماياڪوسڪي پنهنجي شاعريءَ کي پنهنجي دور جي اونداهيءَ ۾ سِجُ ٻڌائي، پنهنجي ديس واسين کي روشن رَندن ۽ راهن پَسائڻ جي جاکوڙ ڪئي ۽ سندس آواز سدائين ڪويل جي صدا ٻڌجي فضائن ۾ گونجندو رهيو:

“Come, poet, up
Lets’ sing and shine,
How ever dull the earth is.
I will pour the sunshine that is mine,
And you – your own, in verses!
The wall of gloom, the jail of night

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

Our double salvo crushed, and helter –skelter,
Verse and light, in jolly tumult rushed.
The sun gets tired and says good night
To sleep away his cares,
Than I blaze forth with all my might,
And day once more up flares.
Shine up on high, shine down on earth,
Till lifes' own source runs dry.
Shine on- for all your blooming worth…" [24]

(اچ شاعر اچ، تہ ڳايون ۽ روشني پکيڙيون. ڌرتي کيتري بہ اونداهي آهي، پر اچ تہ، تون ۽ مان پنهنجي ڪوتائن جو سج جرڪايون. غم ۽ اوندھ جي قيد ڪڙن ڪي پنهنجي جوت ۽ جرئت سان ڊاهيون. سج ٿڪجي، بي الڪو ٿي وڃي سُتو آ، مان پنهنجي جوت جلا جو نئون سج جرڪايان ٿو. جيسين ساھ سلامت آهي، تون بہ پنهنجي ذات جو ڪو اهڙو سج اُڀار، جو ڌرتيءَ کان آڪاش تائين جرڪي.)

ساڳيءَ ريت اياز بہ ساڳي احساس ۽ سورج ورڪا سُرت جو شاعر آهي ۽ هن جي شاعريءَ ۾ بہ ماياڪووسڪي وانگر ڌرتي ۽ وطن واسين لاءِ جلڻ، جهيڙڻ ۽ جيئڻ جو وشواس موجود آهي:

اي وطن!مون ڪئي
دل- جلي شاعري
چنگ جي چٽنگ ڪا
ڪجھ تہ آهي دُکي،
خواب جرڪي پيا،
ڪا حقيقت ٻري-
آڳ جي راڳ جي
تون بہ ٿي ڪا ڇيي،
تون بہ ٿي ڪا ڇيي...

(وڄون وسڻ آئيون، ص:175)

شيخ اياز، پئبلونرودا کان پڻ گهڻو متاثر آهي، جنهن جو اعتراف هو پنهنجي شعري مجموعي 'هيئنڙو ڏاڙهون گل جئن' جي مهاڳ ۾، هن ريت ڪري ٿو: "مون کي اشتراڪي شاعر پئبلونرودا وڏيڪ متاثر ڪيو آهي. هن جو چليءَ جي جهنگن جهرن،

پهاڙن ميدانن، مينهن واچ، ندين دريائن سان گهرو ناتو هو ۽ هن جي شاعريءَ ۾ گهري سچائي هئي. هو آمريڪا جو عظيم ترين شاعر هو. هو چليءَ جي ڌرتي ۽ ان جي منظرن جو مصور شاعر هو." [25]

نرودا ۽ اياز جي شخصيتن ۾ هڪڙي هڪجهڙائي اها آهي، تہ هو ٻئي جمهوريت پسند ۽ آمريت جا سخت مخالف هئا ۽ ان لاءِ ٻنهي پنهنجن پنهنجن ملڪن ۾ وڏيون سختيون ۽ ڏاڍ برداشت ڪيا. پئبلونرودا اسپيني زبان (چليءَ جي قومي ٻولي) جو اهو شاعر آهي، جيڪو ڏکڻ امريڪا ۽ اسپين جي ادبي دنيا تي پنهنجي سگهاري تخليقي احساس ۽ آواز سبب عرصي تائين ڇانيل رهيو ۽ اياز پڻ جديد سنڌي ادب تي اڌ صديءَ تائين حڪمراني ڪئي. جيئن پئبلو لاءِ 'اسپين' (چلي) دل وانگر هو، ائين اياز لاءِ 'سنڌڙي' جندڙيءَ وانگر آهي. ٻنهي جي شاعريءَ ۾ فڪري حوالي سان ڪافي هڪجهڙائي نظر اچي ٿي. نرودا جي نظمن جي گونج ڪيترين ئي جاين تي اياز جي شاعريءَ ۾ ملي ٿي.

ڪازان زاڪس جي نثر توڙي نظم جو اياز تي گهرو اثر آهي. ايتري تائين جو سندس چواڻي، هن پنهنجو شعري مجموعو 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'، زاڪس جي شاهڪار نظم آڊيسي (Odessey) کان متاثر ٿي لکيو هو. هن جي نثر، خاص ڪري سندس آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترا ئي محاورا، تشبيهون ۽ خيال ڪازان زاڪس ۽ روسي ڪهاڻيڪار اساڪ بيبل جا ملن ٿا، جن جو اقرار ڪندي اياز پاڻ لکي ٿو: "ڪازان زاڪس ٻئي هر شاعر ۽ اديب کان وڌيڪ مون تي اثر انداز ٿيو آهي. هن جي درجي بدرجي جدوجهد بہ ساڳي هئي، جا منهنجي رهي آهي...هن جو مشهور ناول زوربا دي گريڪ (Zorba the Greek) مون بہ ٻيرا پڙهيو آهي ۽ چار ٻيرا ان تي ٺهيل فلم جا ويڊيو ڪيسٽ ڏٺا اٿم.... سندس آتم ڪهاڻي رپورٽ ٽُ گريڪو (Report to Greco) عظيم الشان ڪتاب آهي... هن جو ناول 'آزادي يا موت' پڙهي تہ منهنجا وار اُڀا ٿي ويا هئا. ان ناول مان ڪجھ سٽون منهنجي نثري تحريرن ۾ اچي ويون آهن ۽ مون ائين ڀانيو آهي، تہ مون اهي هڪ ڀاءُ کان قرض طور اُڌاريون ورتيون آهن." [26]

ڪازان زاڪس جون سٽون آهن:

"I said to the almond tree:
friend! Talk to me of God
and almond tree blossomed." [27]

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

(مون بادام جي وڻ کان پڇيو تہ، خدا ڇا آهي؟ بادام جو وڻ گلن سان جهنجهجي ويو.)

ساڳي ئي خيال جي خوشبو ۽ احساس جي خوبصورتي اياز جي غزل جي هن شعر ۾ ملي ٿي.

اسان سوال ڪيو هو خدا بہ آهي ڇا؟
اوهان جو حُسن انهيءَ جو جواب آ، سائين!
(پونر پري آڪاس، ص:212)

مٿين شاعرن کان علاوه ٽئگور پڻ اياز کي انتهائي ويجهو ۽ عزيز آهي. هن تي ٽئگور جي فن ۽ فلسفي جو اثر ننڍي عمر کان ئي رهيو آهي، جنهن جو اعتراف ڪندي پاڻ لکي ٿو: ”مون ٽئگور جا ڪجھ سنڌيءَ ۾ ترجما ٽئين يا چوٿين درجي انگريزي ۾ پڙهيا هئا ۽ هن جو مون تي ننڍي هوندي ئي اثر هيو.“[28]

اياز جي ٽئگور سان محبت ان مان بہ ظاهر آهي، تہ هن پنهنجي شاعريءَ جي پهرين مجموعي، ’پونر پري آڪاس‘ ۾ ٽئگور جي ٻن نظمن جو منظوم ترجمو شامل ڪيو آهي.

ٽئگور ۽ اياز جي ٻن شاهڪار تخليقن، جيڪي پوءِ سندن وطن جي قومي تراني طور پنهنجايون ويون، انهن ۾ گهڻي حد تائين خيال، احساس، جمالياتي حسيت ۽ جذباتي شدت جي هڪجهڙائي ملي ٿي. ٽئگور جي ان گيت جي سنڌي ترجمي جون ڪجھ سٽون هن ريت آهن:

اي ڌرتي ماتا! مان تنهنجي آڏو پنهنجو سيس جهڪايان ٿو.
تنهنجو پاڻي پويتر ۽ صحت بخش آهي،
تنهنجو ميوو مٺو ۽ مزيدار،
تنهنجي هوا سيتل ۽ روح کي راحت ڏيندڙ آهي.
تنهنجون سايون، سهڻيون ۽ سرهاڻ سان مهڪندڙ ٻنيون،
سدائين سون جان چمڪن ٿيون.
تنهنجي نديءَ جي ڪنارن تي چانڊوڪي جرڪي ٿي،
سک، پيار ۽ سندرتائون آڇيندڙ منهنجي ماتا!
تنهنجو مرڪڻ موهيندڙ، تنهنجا ٻول جيئن امرت،

توتان سر ساھ ڇڏيان گهوري.
تون دين، ڌرم، تون قرب ڪرم، تون شڪتي
تون ئي منهنجو جيون،
تون سونهن، سوڀيا، تون اکٽ خزانا،
اي ڌرتي ماتا! مان تنهنجي آڏو پنهنجو سيس جهڪايان ٿو.[29]

هاڻي اياز جي هيءَ وائي پڙهو:

سنڌو ديس جي ڌرتي تو تي پنهنجو سيس نمايان مان.
مٿي ماٿي لايان.
گيت بہ مون وٽ تنهنجا ماتا! بيت بہ تنهنجا پايان،
ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين توکي چشمن چايان،
جيءُ جيءُ جيجل! جيءُ جيءُ جيجل! توکي ڪيئن لنوايان...
سُر سُر ڇڻ ساوڻ ۾ سنڌو، لهر لهر لهڪايان،
ڪالھ مليران مهڪ اٿي جا نگر نگر ڦهلايان،
تنهنجي مٽيءَ منجھ ملان جي، آءٌ امرتا پايان،
سنڌو ديس جي ڌرتي تو تي پنهنجو سيس نمايان مان.
(وڄون وسڻ آئيون، ص:80)

پوين ڏينهن ۾ موت جي موضوع تي ٽئگور جو لکيل ڪتاب ’موت جا پَر‘ (Wings of Death) اياز جي گهڻي مطالعي هيٺ رهيو ۽ هُن تي ٽئگور جي ويدانتي فڪر ۽ وجداني فلسفي پڻ چڱو اثر ڪيو. پوئين دور ۾ اياز جي لکيل دعائن ۽ موت جي موضوع تي ڪيل شاعريءَ تي، ٽئگور جي احساس ۽ انداز جا نمايان اثر نظر اچن ٿا. خدا کي التجائون ۽ ارداسيون ڪرڻ ۽ ”اي مالڪ، اي ڌڻي“ جي ادا سان مخاطب ٿي، پنهنجي مدعا پيش ڪرڻ جو لهجو، نرملتا، ڪيفيت ۽ انداز ٽئگور جي دعائيا ڪلام جهڙو آهي. ٽئگور جي اظهار جو انداز ڏسو:

“Give Me Strength
This is my prayer to thee, my lord---strike,
strike at the root of penury in my heart.
Give me the strength lightly to bear my joys and sorrows.
Give me the strength to make my love fruitful in service.
Give me the strength never to disown the poor
or bend my knees before insolent might.
Give me the strength to raise my mind high above daily trifles.

And give me the strength to surrender my strength to thy will with love.” [30]

(منهنجا ڌڻي! منهنجي اها وينتي آهي، تہ منهنجي دل جي دردن جو تون ئي درمان ٿي. مون کي غم ۽ خوشين کي برداشت ڪرڻ جي سگهہ عطا فرماءِ. مون کي توفيق ڏي تہ، مان پنهنجي محبت کي خدمت ۾ سڦل بڻايان ۽ ڪڏهن ڪنهن مسڪين کي نہ رنجايان، نہ ئي ڪنهن ڏاڍي جي ڏاڍ اڳيان سر جهڪايان. مون کي اها شڪتي ڏي تہ، مان پنهنجي سوچ کي نفسي جهنجهٽ کان آزاد ڪري، تنهنجي ئي رضا ۾ راحت محسوس ڪيان.)

ساڳين خيالن ۽ احساسن جا عڪس ۽ اولڙا اياز جي دعائن جي ڪتاب، ’اُتي اورِ الله سان‘ ۾ جهجهي انداز ۾ ملن ٿا.

”يا رب العالمين! تون رحمت جو اٿاهہ سمنڊ آهين. هر ڪنهن جي ٻيڙي تار. تون ناکئو بہ ٿي، سکان بہ ٿي ۽ ساحل بہ ٿي.... مون کي اها استطاعت ڏي تہ ڪنهن ڪاري ۽ ڪوجهي لاءِ ڌڪار نہ رکان ۽ ڪنهن کي نبل ۽ نڌر ڏسي، ان جو ساٿ نہ ڇڏيان.... تون مون کان قوم، رنگ ۽ نسل جون تنگ گهٽيون ڇڏاءِ ۽ پنهنجي شاهي رستي تان وٺي هل!“[31]

شيخ اياز جي فني ۽ فڪري عظمت اها آهي، جو هن نہ صرف پنهنجي ملڪ جي متقدمين ۽ پيشرو شاعرن، اديبن ۽ عالمن جا اثر قبول ڪيا آهن، پر عالمي ادب جي انيڪ شاعرن ۽ اديبن جي فن ۽ فڪر کان متاثر ٿيڻ سان گڏوگڏ لطيف فنن جي مختلف شعبن سان تعلق رکندڙ مفڪرن ۽ ڪلاڪارن جي نظرين کان متاثر ٿي، انهن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. اَئرڪونسلر، اسپائنزا، سانتيانہ، فرائڊ، جونگ، افلاطون، برگسان، ڊارون، ڊيڪارٽ، رجنيش اوشو، نٽشي ۽ شوپنهار کان وٺي وجوديت پسند سارتر ۽ مسرت پسند ايپيڪيورس تائين ڪيترا ئي فلسفي آهن، جن جي فڪر ۽ فلسفي جون جهلڪيون اياز جي شاعريءَ ۾ نظر اچن ٿيون. خاص طور تي سانتيانہ جي جمال پسندي، برگسان جي انائيت، اسپائنزا جي پينٿي ازم ۽ ايپيڪيورس جي فلسفہ لذت جو اياز تي تمام گهڻو اثر آهي.

اياز دنيا جي شعر و ادب جا اثر وٺڻ کان علاوه مصوريءَ کان بہ گهڻو متاثر رهيو آهي. ليونارڊو ڊاونچي، مائيڪل اينجيلو، ٽرنر، ايل گريڪو، گويا، ريمبران، سيزان ۽ وان گوگ جي رنگن جو روح اياز جي ڪيترين ئي تخليقن ۾ ملي ٿو. هو پاڻ

چوي ٿو: ”وان گوگ وانگر گرمي منهنجي فن لاءِ وڏيڪ سازگار هوندي آهي. جنهن کي منهنجي شاعريءَ جي تخليقي ڪيفيت کي سمجهڻو هجي، ان لاءِ وان گوگ جي مصوريءَ جو اڀياس ضروري آهي. “[32]

بهرصورت شيخ اياز جي شاعريءَ تي انيڪ شاعرن، اديبن ۽ مفڪرن جي مختلف فني ۽ فڪري اثرن هجڻ باوجود اها هڪ وشال ڪائنات وانگر آهي، جنهن کي پنهنجا سج، چنڊ ۽ ستارا آهن، جنهن کي پنهنجون رونقون ۽ رنگينيون، پنهنجي رواني، ترنم، رس ۽ پنهنجي فڪري ۽ فني خوبصورتي آهي. هن جو نظم تہ پنهنجي جاءِ تي آبشار ڌارا جهڙي رواني ۽ تازگي رکي ٿو، پر هن جي نثر ۾ بہ نرتڪيءَ جي رقص جهڙي ڪيفيت ۽ حُسناڪي آهي.

مٿين تحقيقي بحث کان پوءِ جيڪي نتيجا حاصل ٿين ٿا، انهن جي آڌار تي اسين چئي سگهون ٿا تہ، سنڌي ٻوليءَ جي نامور شاعرن جي مطالعي کان سواءِ شيخ اياز ٻين ڪجهہ ٻولين ۽ ملڪن جي نامور شاعرن ۽ اديبن جي فڪر، فن ۽ نظرين جو اڀياس ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ سندن فن ۽ فڪر ۾ سونهن، خوبصورتي، وسعت، دلڪشي ۽ بلند پروازي پيدا ٿي. سندس احساس ۽ اظهار جي حسن ۽ جمال پڙهندڙن کي متوجهہ ڪيو، تنهن ڪري همعصر تخليقڪارن کي متاثر ڪرڻ کان سواءِ هن جو فن ايندڙ نسلن تي پڻ اثرانداز ٿيڻ جي سگهہ رکي ٿو.

حوالا

1. مسرور بيدل، (انٽرويو)، ’شهرِ وفا‘، ماهوار سُهڻي، شيخ اياز نمبر1، مارچ، 1990ع، ص193.
2. ڪومل لڇمڻ، ’سنڌي شاعريءَ جو جمالياتي پهلو ۽ پسمنظر‘ (مضمون)، مخزن ’سنگت‘، سنڌي ادبي سنگت سنڌ، شمارو 28، جون- آگسٽ 2011ع، ص22.
3. شاعر حمايت علی، مقالا: ’شیخ ایاز شخص اور شاعر‘، کتاب: ’حلقہ میری زنجیر کا‘، فہمیدہ ریاض، انسٹیٹیوٹ آف سندھالاجی، جام شورو، 1979ع، ص:299.
4. انصاري، عثمان علي، ’رسالو سچل سرمست‘، سنڌي ادبي بورڊ، 1958ع، ص:47.
5. شيخ اياز، ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1986ع، ص:55.
6. شيخ اياز، ’خط انٽرويو تقريرون 1‘، نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد، 1987ع، ص:285.
7. شيخ اياز، ’خط انٽرويو تقريرون 2‘، نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد، 1991ع، ص:44.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

8. شيخ اياز. ’ڪونجون ڪرڪن روھ تي‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد. 1997ع. ص:5.

9. جوڻيجو. عبدالجبار. ڊاڪٽر. ’شيخ اياز ھڪ مطالعو‘. شيخ اياز چيئر. شاھ عبداللطيف يونيورسٽي. خيرپور ميرس. 1999ع. ص:96.

10. آغا سليم. ’شيخ اياز صدين جي صدا‘. سنڌي ادبي بورڊ. 2005ع. ص94. 95.

11. ساڳيو. ص:115. 116.

12. ساڳيو. ص: 13.

13. ساڳيو . ص:14.

14. پليجو. رسول بخش. مقالو: ’انڌا اونڌا ويڄ‘. ڪتاب: ’شيخ اياز‘. مرتب: جامي چانڊيو. ص:257.

15. جالبي. جميل (مترجم). ’ايليٽ ڪي مضامين‘. سنگِ ميل پبليڪيشنز لاھور. 1989. ص:185.

16. لغاري اڪبر. ’شيخ اياز جو فڪري سفر-4‘. ماھوار ’سوجھرو‘. ڪراچي. جولاءِ. 2004ع. ص:12.

17. سميجو. اسحاق (مرتب). ’ناو ھلي آ گيت ڪٽي‘. روشني. پبليڪيشن ڪنڊيارو. 2009ع. ص12.

18. سومرو ادل. ڊاڪٽر. (ايڊيٽر) ’سو ديس مسافر منھنجو ڙي‘. شيخ اياز چيئر. شاھ عبدالطيف يونيورسٽي خيرپور. 2001ع. ص:228.

19. شيخ اياز. ’ڪتي تہ پيجبو تڪ مسافر‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1995ع. ص:31.

20. http://nirazz.blogspot.com/farewell-poem-by-federico-garcia-lorca

21. شاعر حمایت علی، مقالا: ’شیخ ایاز شخص اور شاعر‘، کتاب: ’حلقہ میری زنجیر کا‘، فھمیدہ ریاض، انسٹیٹیوٹ آف سندھالاجی، جام شورو، 1979ع، ص:328.

22. شيخ اياز. ’جڳ مڙيوئي سپنو‘.نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد. 1990ع. ص:209.

23. شيخ اياز. ’ڪتي تہ پيجبو تڪ مسافر‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1995ع. ص:253.

24. Vladimr mayakovsky, ‘Poems’) ,Translated by: Dorian Rotenberg,) Progress Publishers, Moscow, 1972, p:42

25. شيخ اياز. ’ھينئڙو ڏاڙھون گل جئن‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1991ع. ص:21.

26. شيخ اياز. ’ڪتي نہ پيجبو تڪ مسافر‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1996ع. ص:50.

27. en.wikipedia.org/wiki/Nikos_Kazantzakis

28. شيخ اياز. ’ڪتين ڪر موڙيا جڏھن.2‘. نيو فيلڊس پبليڪيشن. حيدرآباد. 1992ع. ص:292.

29. جوڻيجو. منصور قادر. ’ٽئگور جي جيون ڪٿا‘. سنڌو ڪتاب گھر دادو. 1987ع. ص:31.

30. http://www.poemhunter.com/poem/give-me-strength/tagore.

31. شيخ اياز. ’اٿي اور الله سان‘. مھراڻ اڪيڊمي. 1998ع. ص:42. 43.

32. شيخ اياز. ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1986ع. ص:20.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair